

Primorsko-goranska županija
Javna ustanova Priroda
Prirodoslovni muzej

Pogledi.

NA GORSKE PREDJELE KVARNERSKIH OTOKA

Međunarodni dan planina

»Facing Change: Climate Change in Mountain Areas«

»Suočavanje s promjenama: Klimatske promjene u planinskim područjima«

Rijeka, prosinac 2007.

Izložba fotografija i multimedijalna prezentacija u Muzeju grada Rijeke

Organizacija izložbe: Primorsko-goranska županija, Javna ustanova Priroda, Prirodoslovni muzej; *Nakladnik:* Javna ustanova Priroda; *Za nakladnika:* Sonja Šišić; *Fotografije:* Želimir Gržančić, Nadir Mavrović, Gordana Pavoković, Marko Randić; *Autor izložbe:* Marko Randić; *Uvodne riječi:* Zlatko Komadina, Sonja Šišić; *Opisi fotografija:* Marko Randić; *Projekcija slajdova - Pogledi na gorske predjele kvarnerskih otoka:* Želimir Gržančić; *Digitalna obrada fotografija i multimedijalna prezentacija:* Borut Kružić; *Realizacija i grafičko oblikovanje kataloga:* Mladen Stipanović; *Tiskar:* Kratis; *Naklada:* 300 kom.

Rijeka, prosinac 2007.

Uvodne riječi župana

Nakon uspješno obilježene Godine planina, Generalna skupština UN 2002. godine proglašila je 11. prosinca Međunarodnim danom planina, pa je 2003. u svijetu po prvi put i obilježen taj Dan. Obilježavanje je poprimilo tradicionalne značajke i svake se godine usredotočuje na određenu temu. Do sada izmjenile su se teme mira (2004.), turizma (2005.) i bioraznolikosti (2006. godine).

Dan planina prigoda je da se uključimo u aktivnosti koje se provode radi senzibilizacije i edukacije javnosti o ljepoti, ali i krhkosti prirode planinskih i gorskih područja. Cilj nije samo ukazati na mogućnosti unaprjeđivanja života u planinama i gorju, u njihovom često negostoljubivom i oporom okolišu, već osvještavanje javnosti o neodrživom i neracionalnom načinu života koji utječe na planinske okoliše, onečišćuje ih i dovodi u opasnost.

Tema Međunarodnog dana planina 2007. godine, usredotočena je na klimatske promjene, pod krilaticom Suočavanje s promjenama: *Klimatske promjene u planinskim područjima (Facing Change: Climate Change in Mountain Areas)*. To je prigoda da se i mi u Primorsko-goranskoj županiji suočimo s nadolazećim promjenama i valjano obilježimo Dan planina.

Velik dio Primorsko-goranske županije pripada slabo naseljenim ili nenaseljenim planinskim, gorskim i brdskim područjima izuzetne ljepote krajobraza i bogate bioraznolikosti. Od takvih područja gradsko stanovništvo nerijetko ima veće dobrobiti (rekreacija, odmor u netaknutoj prirodi, zdrava hrana...) nego li lokalno stanovništvo koje tamo obitava u teškim uvjetima života.

Gorski predjeli kvarnerskih otoka posebno su u nepovolnjem položaju - kao otoci i kao izdvojena, nenaseljena gorska područja. Nerijetko su, izloženi buri i posolici, na velikim površinama obešumljeni do kamene podlage. Nadolazeće klimatske promjene mogle bi dovesti do potpune erozije preostalog oskudnog tla i još jače dezertifikacije.

Predstavljanjem knjige *50 godina Nacionalnog parka Risnjak* u Primorsko-goranskoj županiji, 2003. po prvi je put obilježen Međunarodni dan planina. Dvije godine kasnije taj Dan obilježen je izložbom fotografija pod nazivom *Planine-stijenje, flora i fauna*. Izložbom, koja je osim fotografijama flore i faune bila obogaćena karakterističnim primjercima stijenja, ukazalo se na dinamičnost i isprepletenost živoga i neživoga svijeta planina. Obilježavanje Međunarodnog dana planina 2006. godine svojevrsni je nastavak tih dogadanja, iskazan izložbom fotografija o flori zaštićenih planinskih područja. Ove, 2007. godine, prigodnom izložbom fotografija nastoji se ukazati na neponovljivu ljepotu i krhkost okoliša i krajobraza u brdskim predjelima kvarnerskih otoka Krka, Prvića, Cresa, Lošinja i Raba.

Uvodne riječi ravnateljice

Kvarnerski otoci odlikuju se brdskim predjelima neponovljive ljepote krajobraza. Ti krajobrazni nastajali su tisućeljnim međudjelovanjem ljudi i prirode. Ovdje očuvani biljni i životinjski svijet među najzanimljivijim je i najraznolikijim na Jadranu i Sredozemlju, a visovi otoka Cresa, Lošinja, Krka, Prvića i Raba odlikuju se i pravom visinskog raščlanjenosću vegetacije, s visinskim pojasevima, u kojima obitavaju neke od gorskih krških vrsta koje su inače po prirodi raširene na krškim padinama Velebita i priobalnih planina te se ne nalaze na ostalim jadranskim otocima. Takve zanimljive gorske vrste su, primjerice, uskolisna šašika, planinski likovac, uskolistasti dimak, iliški krški vrisak i druge. Na visovima kvarnerskih otoka, šibanim čestom i hladnom burom, zadržali su se vjerojatno još iz razdoblja ledenih doba kao svojevrsni relikti.

Cres s gorskim hrbatom Sis-Gorice (648 m) druga je najviša uzvisina na jadranskim otocima (iza Vidove gore na Braču), Osoršćica na Lošinju (589 m) je četvrta, Obzova na Krku (568 m) šesta, a Kamenjak na Rabu (410 m), deseta najviša uzvisina. Otok Prvić (357 m) jedini je jadranski i sredozemni otok čije se strme, stjenovite obale, zbog snažne senjske bure, zimi povremeno zaledju ledenim naslagama debljine više od jednog metra! Uzvisine kvarnerskih otoka zapravo su vrhovi planina koje su u davnini činile vanjski planinski niz i bile spojene s planinskim lancima kopnenog priobalja - Velebitom, Risnjakom i Učkom. Udoline između tih vrhova, odnosno današnjih otoka, potopilo je more nakon ledenog doba.

Ovogodišnji moto Međunarodnog dana planina je Suočavanje s promjenama: Klimatske promjene u planinskim područjima (Facing Change: Climate Change in Mountain Areas). Činjenica je da su planinska staništa i njihov živi svijet u Primorsko-goranskoj županiji među najugroženijim zbog klimatskih promjena. Planinske vrste ovdje se nemaju kamo skloniti, ne mogu se povući na veće nadmorske visine jer su vrhovi goranskih planina razmjerno niski, a raspoloživih povoljnijih mikrostaništa - kao što su duboke ponikve - mrazišta, razmjerno je malo. Planinski apolon, leptiri crnci i neke druge planinske vrste leptira, crni daždevnjak, puzava vrba, alpska pasvica, osinica, troprsti djetlić samo su neke od vrsta koje će vjerojatno u najskorije vrijeme iščeznuti s naših planina zbog klimatskih promjena.

U gorskim predjelima kvarnerskih otoka situacija je još složenija jer ovdje treba uzeti u obzir i moguće procese što ih odnosi dezertifikacija - rasušivanje, ogoljivanje i pojačana erozija tla. Velik dio brdskih i gorskih predjela naših kvarnerskih otoka te dio priobalja možemo ubrojiti u sušna područja u kojima je ujedno izražen problem napuštanja zemlje i depopulacije. Tu nema prostranih pješčanih pustinja, dina, isušenih vodnih korita slanih jezera, posebnih tvorevina minerala - poput »pustinjske ruže«, pokorica na tlu (»soil crusts«), suhih stepa i drugih pojava tipičnih pustinjskih, polupustinjskih i aridnih krajeva, ali ipak, i ovdje postoje neke posebnosti vezane za takva suha područja.

Dijelovi tih otoka danas su obešumljeni do kamenite podloge i napušteni, a nekad je i ovdje bujao život. Najizraženiji primjeri sušnih područja kvarnerskih otoka jesu krške zaravni iznad Bašćanske kotline na južnom dijelu otoka Krka,

vršni predjeli Kamenjaka na otoku Rabu te pojedini, prostrani dijelovi otoka Cresa. Danas je teško povjerovati da je krajem srednjeg vijeka i otok Prvić bio dijelom šumovit i naseljen na zaklonjenoj jugozapadnoj obali. Čak je, prema nekim izvorima, bio važan izvor drvne mase za porodicu Frankopana.

Stoke je nekad u tim predjelima bilo mnogo više nego danas, postojali su pojedini zaseoci te brojni pastirske stanovi, koji sada zjape u ruševinama ili čak jedva možemo nazrijeti njihove nekadašnje lokacije. Na pojedinim lokalitetima vidljive su gусте мреже terasastih suhozida i suhozidima ograđenih dolčića - očit znak da se ovdje nekad uzbajala vinova loza i druge poljoprivredne kulture i vodila se stalna borba s prirodnim silama. Težaci su mukotrpnim radom, doslovno na svojim ledima, nanosili plodno tlo na takve terase i u dolčice, brižljivo ih oblikujući u skladu s prirodnim silama, ograđujući kamenom, neprestano se boreći s prijetecom erozijom, burom, otplavljivanjem tla i sušom. Nažalost, priroda, ali i moderniji, lakši načini života učinili su svoje i (zasad?) odnijeli pobedu.

Na suvremenim avionskim i satelitskim snimkama i na topografskim kartama često su zamjetljive lokacije sušnih područja naših otoka kao posebna struktura u krajobrazu. Uz nekadašnje terasaste površine, kamene gromače i pastirske suhozide, ograđene dolce i udolinice nailazimo, gotovo redovito i ostatke nekadašnjih stalnih ili povremenih naselja i pastirske stanove.

Sve to može biti zanimljivo modernim turistima, »pustolovima« i posjetiteljima takvih neuobičajenih i pomalo egzotičnih »pustih« krajeva željnih doživljaja istinske, nepomućene prirode i sila koje tu vladaju - snažnih naleta bure, žarkih osunčanih krajobraza, širokih vidika, travki i cvijetaka u kamenu, leta rijetkih ptica i kukaca, pustih litica i fočila, endemičnog bilja i životinja krša, pastirske suhozide koji se protežu u nedogled, stada ovaca koje slobodno pasu na prostranim kamenitim pašnjacima, kamenih mrgara - bisera narodnog graditeljstva, malih vodenih oaza - lokvi u kršu...

Ne znamo kako će klimatske promjene utjecati na naša otočna brdska i gorska sušna područja. Zasad možemo samo nagadati. Iako možda neće biti toliko zahvaćena zatopljenjem i sušom poput poznatijih sušnih područja Europe, primjerice u Španjolskoj - ipak i naša »sušna« i brdska područja na otocima Krku, Cresu i Rabu i dalje će doprinositi svekolikom svjetskom bogatstvu sredozemnih brdskih sušnih područja, kao jedan od europskih posebno važnih i dragocjenih kamenčića u mozaiku biološke, krajobrazne, ali i kulturne raznolikosti. Ova izložba ima za cilj predstaviti nešto od tih vrijednosti i zanimljivosti.

Gospodi dr. sc. Koraljki Vahtar-Jurković, dipl. ing. zahvaljujemo na prvoj zamisli o izboru teme za ovogodišnji Dan planina. Prirodoslovnom muzeju Rijeka i turističkim zajednicama kvarnerskih otoka, a napose Turističkoj zajednici Općine Baška zahvaljujemo na pomoći oko organizacije izložbe i finansijskoj potpori. Autorima fotografija zahvaljujemo na velikom entuzijazmu i uloženom trudu oko pronalaženja i snimanja motiva za ovu izložbu, a Muzeju grada Rijeke na tehničkoj potpori oko postavljanja izložbe.

Sonja Šišić, dipl. oec., ravnateljica Javne ustanove Priroda

Opisi fotografija

Jugozapadne litice otoka Prvića s travnatom visoravni i vrhom Šupovica (308 m). Promatrajući izgled otoka Prvića teško nam je povjerovati da je taj otok nekoć bio šumovit. Krajem srednjega vijeka Frankopani su na njemu čak iskorištavali drvnu masu, a otok je bio naseljen na zaklonjenoj jugozapadnoj obali. Danas na ovom otoku rastu tek oskudni ostaci drvenastih vrsta: smokve, poneko stablo crnog bora i kržljavi grmovi. Foto: Želimir Gržančić. (1)

Rt Šilo na otoku Prviću. Litice otoka Prvića stanište su bjeloglavih supova i drugih rijetkih ptica. U pukotinama, na policama litica i na točilima naselile su se endemične vrste biljaka. Na vršnoj visoravni rastu i neke brdske vrste kakve inače nalazimo na padinama Velebita i priobalnih planina. Zbog hladne bure Prvić je i jedini otok na Jadranu čije se obale zimi znaju zalediti naslagama leda debljim od jednog metra! Foto: Gordana Pavoković. (2)

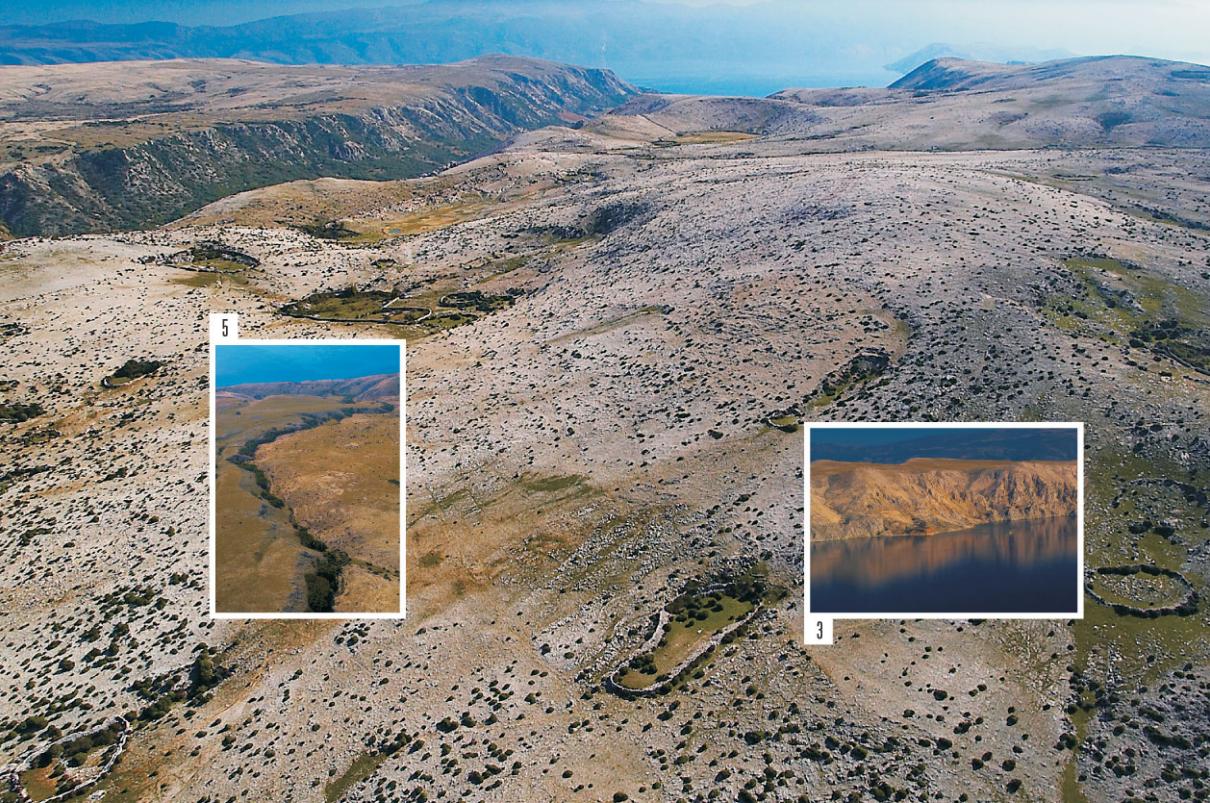
Pusti predjeli otoka Prvića. Samo su naizgled pusti. Primjerice, rano u proljeće, dok se vrhovi Velebita još bijele od snijega, procvate u takvim predjelima otoka Prvića, Krka i drugih kvarnerskih otoka na tisuće cvjetova madarskog mrazovca, prugastog šafrana, baloća i još ponekih vrsta proljetnica. Posebno su brojni mrazovci na površinama napuštenih mrgara (suhozidnih pastirskih gradevin) gdje ih u zaklonu od bure odaje zujanje muha pršilica (*Syrphidae*), koje ih marljivo posjećuju u potrazi za prvim nektarom i peludom. Foto: Želimir Gržančić. (3)

Vršna visoravan iznad Baščanske kotline na otoku Krku. Brdska visoravan otoka Krka nije potpuno pust i kamenit predio kakav se na prvi pogled pričinja. Pojedini grmovi, male skupine stabala i male travnate oaze s dubljim tlom ogradene suhozidima oživljuju kamenita prostranstva. Kamenim suhozidima ograđeni šumareći kržljavih stabala služe ovcama kao zaklon od žege i pripeke, ali i od jake bure. U današnje vrijeme primjetan je polagani proces zarastanja kamenitih pašnjaka drvenastim vrstama, prvenstveno bodljikavom šmrikom (*Juniperus oxycedrus*). Foto: Želimir Gržančić. (4)

Bujična jaruga obrasla šumom u vršnom dijelu otoka Krka. Duž vodotoka riječka i potoka često se razvijaju galerijske šume. One su česte i uz vodotoke u sušnim krajevima, pa nailazimo na pojavu da u krajobrazu drvenaste vrste poput uskog pojasa prate vodenim tok, a uokolo može biti pusti kameniti ili pjeskoviti predio. Nešto slično možemo zamijetiti u bujičnoj jaruzi kamenite brdske visoravni na otoku Krku, međutim, ovdje je »galerijska šuma« vjerojatno više posljedica smanjenog utjecaja bure u zaklonu jaruge nego vlažnijeg tla uz bujicu. Foto: Želimir Gržančić. (5)

Pogled iz zraka na suhozide i gromače u vršnim dijelovima otoka Krka. Gledani iz zraka suhozidi i gromače dobivaju jednu novu dimenziju i daju specifičnu strukturu otocnom krajobrazu. Oni su ujedno i nijemi svjedoci mijena u krajobrazu. Neko su u pojedinim brdskim predjelima otoka Krka posebnim životom živjeli mali zaselci s mrgarima (suhozidnim pastirskim gradevinama), malim ograđenim poljoprivrednim zemljиштima i vinogradima. Takvi elementi krajobraza danas su zapušteni, u procesu zarastanja, a da su, ne baš tako davno, bili živi odaje ih tek pokopa preostala smokva. Foto: Želimir Gržančić. (6)

4

3

1

6

2

Modra glavulja (Globularia bellidifolia) na otoku Krku. U brdskim dijelovima otoka Krka i Prvića razvijaju se biljne vrste i zajednice kakve inače nalazimo u brdskim i planinskim predjelima Velebita i susjednih priobalnih planina. Na Krku su takve zajednice šaša eljenca i žute krške zečine te zajednica modrog krškog vriska i uskolisnog zvonca. Raširene su na vrlo malim površinama, na staništima izloženim jakoj buri. Jedna od značajnih predstavnika spomenute reliktnе mediteransko-montane flore i vegetacije je i modra glavulja. Foto: Želimir Gržančić. (7)

Polupustinjski izgled krajobraza na otoku Krku. Kržljavo drveće povijeno od vjetra, oskudne vrste trava i drugog otpornog bilja rastu na kamenitom tlu kojeg stalno rasušuje žarko sunce, otpavljuje kiša i bujice, a otpuhuju zapusi jake bure. Ako se obistine predviđanja znanstvenika o klimatskim promjenama ovakvi krajobrazi mogli bi se na kvarnerskim otocima umnožiti ili preobraziti u prave pustinje, gdje će se tlo još teže razvijati i zadržavati, a biljni svijet svesti na još oskudnije ostatke. Foto: Želimir Gržančić. (8 na posljednjoj stranici kataloga)

Lokva Diviska iznad Baške na otoku Krku. Lokve u bezvodnim krškim predjelima kvarnerskih otoka prave su minijature oaze života. Uz njih su vezani vodozemci, kao i vretenca te brojni drugi kukci. Osim što služe stoci kao pojilišta, na njima se napajaju i divlje životinje. Lokva Diviska specifična je zbog toga što je u njoj stjecište nekoliko pastirskeh suhozida - međa, koji se iz lokve zrakasto šire u kameniti krajobraz brdske zaravni iznad Baške. Najkamenitije dijelove tog krajobraza turisti su čak prozvali »Mjesečeva površina«. Foto: Želimir Gržančić. (9)

Zelena krastača (Bufo viridis). Zaštićena vrsta i jedna od rijetkih vrsta vodozemaca koja može preživjeti u kamenitim i pustim predjelima kakvi su, primjerice, oni u vršnim dijelovima otoka Krka, Prvića i Cresa. Za razmnožavanje joj je potreba voda, pa se u doba mriještenja zelene krastače okupljaju oko lokvi. Nakon mrijesta izlegu se punoglavci koji do preobrazbe žive u vodi. Odrasle jedinke, kao noćne životinje, mogu preživjeti i u negostoljubivim kamenitim okolišima, skrivajući se danju u rupama i pod kamenjem. Foto: Želimir Gržančić. (10)

O sojna strana Osoršćice (589 m) - pogled na otočnu planinu i naselja Sv. Jakov i Nerezine. Iako biljni svijet otoka Lošinja pokazuje izrazito sredozemna obilježja s prevladavanjem vazdazeljenih vrsta, u udolinama osojnih strana, kao i na samoj Osoršćici, znatan je broj listopadnih, submediteranskih vrsta kao što su hrast medunac, crni grab, javor šestil i dr. Ove se vrste na sredozemnim otocima pojavljuju na većim nadmorskim visinama, iznad eumediterskog (pravog sredozemnog) pojasa vazdzelene vegetacije. Foto: Nadir Mavrović. (11)

Pogled s Osoršćice prema grebenskim uzvišenjima otoka Lošinja. Na Osoršćicu vodi nekoliko atraktivnih označenih planinarskih staza. Vidici s grebena i vrha medu najljepšima su na kvarnerskim otocima. Kad bura poslije kiše očisti atmosferu, s vrha Osoršćice puca pogled na čitav kvarnerski arhipelag i Velebit u pozadini, a preko prostranstva otvorenog mora može se čak nazrijeti kopno u susjednoj Italiji, tj. pojedini planinski vrhovi oko Ancone. Foto: Nadir Mavrović. (12)

Pogled u unutrašnjost Velejame podno vrha Televrin na Osoršćici. Otočne uzvisine Kvarnera građene su od karbonatnih stijena (vapnenaca i dolomita), što znači da se radi o tipičnim krškim područjima. Stoga i unutrašnjost

Osoršćice krije brojne krške šupljine. Nekoliko takvih šupljina izbija na samu površinu u vidu speleoloških objekata - špilja. Najznamenitija je špilja sv. Gaudencija, najveća je špilja Osoršćice Organac, a Vela jama poznata je po arheološkim nalazima. Foto: Nadir Mavrović. (13)

Pogled na brdske predjele otoka Cresa - brdo Sis (639 m) i Barbin (467 m) s prijevojem Križić. Sjeverni dio otoka Cresa odlikuje se uzvisinama iznad 600 m nadmorske visine. Brdo Gorice, visoko 648 metara drugo je po visini na jadranskim otocima odmah iza Vidove gore na otoku Braču. Padine creskih uzvisina obrasle su oskudnim kamenjarskim pašnjacima, a u pojedinim jarugama sačuvale su se kržljave šumice. Foto: Želimir Gržančić. (14)

Strme padine sjevernog ornitološkog rezervata na otoku Cresu obavijene maglom. Magla je rijetka pojava na kvarnerskim otocima. Ponekad obavije vrhove otoka Cresa, koji zbog svojih uzvisina navlače više oblaka i kiše nego južniji dijelovi otoka. Na najvišim vrhovima otoka Cresa također se zimi češće zabijeli snijeg. Takvim klimatskim uvjetima prilagođeni su vrstama neobično bogati kamenjarski pašnjaci s ljekovitom kaduljom na kojima se napasuju stada ovaca. Uz ove su vezani bjeloglavci supovi, kojima su litice Cresa, Krka i Prvića jedina preostala staništa u Hrvatskoj. Foto: Marko Randić. (15)

Šumovite južne padine brda Sis (639 m) na otoku Cresu. Sis je druga po visini uzvisina otoka Cresa. Zbog znatne visine na njemu je, pored submediteranskog (polusredozemnog), razvijen i mediteransko-montani (sredozemno-brdski) pojas vegetacije kojeg čine šume crnog graba i obrastaju najviše uzvisine. Osim toga, na Cresu i Osoršćici na Lošinju raste na posebnim staništima krška planinska vrsta trave - uskolisna šašika (*Sesleria juncifolia*), dok se uz more prostiru vazdazelene sredozemne šume hrasta crnike i drugog sredozemnog bilja. Foto: Želimir Gržančić. (16)

Magareći trn (*Onopordum sp.*) u južnom ornitološkom rezervatu na otoku Cresu. Mnoge vrste bodljikavog bilja vezane su uz ovce i stoku. Rastu uglavnom na jako napasivanim pašnjacima i mjestima gdje se stoka najviše zadržava. Jedna od najzanimljivijih takvih bodljikavih biljaka Kvarnera, uz magareći trn, je riječki stričak (*Carlina fiemensis*), endemična vrsta otoka Krka, Cresa i susjednih priobalnih područja. Oštре bodlje omogućuju takvim biljkama preživljavanje u teškim uvjetima života na kamenitim pašnjacima, a atraktivnim i nježnim cvatovima opkoljenim bodljama ove teško mogu blizu. Foto: Marko Randić. (17)

Vrh Kamenjak (410 m) na otoku Rabu. U stijenama koje izgraduju litice najvišega vrha otoka Raba ima željeznih spojeva koje im daju crvenkastu boju. Zbog toga je i naziv za taj dio brdskog masiva otoka Raba nekoć bio - Tinjaroša (Tignarossa). Na samom vrhu Kamenjaka je telekomunikacijski objekt odakle se pružaju daleki i nezaboravni vidici na uži i dalju okolicu otoka Raba. Foto: Želimir Gržančić. (18)

Pogled na litice Rapost na otoku Rabu. Litice Rapost protežu se podno grebena Kamenjak prema uvali Crnika. Naizgled su puste, ali u stvarnosti ih obrasta osebujan endemični biljni svijet u pukotinama i kamenim točilima podno litica. Tu su staništa endemične rapske zećine (*Centaurea dalmatica ssp. rabensis*), istarskog zvončića (*Campanula istriaca*), bodljikavog makinjaka (*Drypis jaqueniana*) i drugih rijetkih biljaka. Na tim liticama se povremeno zadržavaju pa i gnijezde bjeloglavci supovi. Foto: Želimir Gržančić. (19)

Lokva na Frugi, otok Rab. Vršna zaravan Kamenjaka oblikovala se pod utjecajem fluvijalnog modeliranja (razljevanjem vodenih tokova) u spremi s biokemijskim procesima uvjetovanim toplom i vlažnom klimom prošlih geoloških razdoblja. U tim razdobljima visoravan se odlikovala i mnogo bogatijim biljnim pokrivačem nego danas. Rezultat tih geoloških procesa je oblikovanje krške zaravni Kamenjaka, koja je nakon deforestacije (obešumljavanja) ostala kamenita s mnogo škraparskih površina. Na predjelu Fruge veću uvalu ispunio je sitni materijal, nastao raspadanjem fliša. Zbog vodonepropusnosti na njemu se zadržala prostrana lokva. Foto: Gordana Pavoković. (20)

